

Досить важливим процесом є поява нових пріоритетів у деяких мусульманських організацій в Україні. Сутність цих орієнтирів полягає у формуванні серед мусульман активної соціально-політичної позиції, заохочення боротьби за свої права, намагання захистити мусульманську ідентичність через повноцінне відбиття норм релігійного закону в сфері суспільного життя. Враховуючи складність деяких аспектів буття ісламу в секуляризованих країнах, інтерпретація класичних першоджерел повинна сприяти розвитку свідомості віруючих, які зберігатимуть класичні ціннісні орієнтири ісламу навіть в умовах сучасності.

Утім, деякі інтерпретатори ісламу в Україні намагаються не стільки займатися релігійним просвітництвом та боротьбою з ісламофобією, скільки довести «істинність» лише своєї організації та лише свого розуміння суспільної значимості ісламу, розглядаючи вчення своїх опонентів як щось «іноземне» й «нетрадиційне». Парадоксально, але відносини між окремими мусульманськими організаціями в Україні залишаються більш напруженими, ніж, наприклад, стосунки з представниками інших віросповідань. Якщо мусульманські організації не стануть на шлях діалогу (який повинен відбуватись на паритетній основі та визнанні, в першу чергу, спільних для усіх мусульман Корану й Сунни, а не на безапеляційному «наслідуванні» (*таклід*) особистих суджень сучасних апологетів), розкол між різними витлумаченнями суннітського ісламу в Україні були лише посилюватись.

5. Стереотипізація ісламу. Ісламофобія як феномен масової свідомості

Стереотипні форми складають значну частину проблематики досліджень відносин між «християнським Заходом» та «мусульманським Сходом». Подібна увага дослідників обумовлюється визнанням ролі стереотипів у погіршенні відносин між цивілізаціями та релігійними системами. Зокрема, питання впливу політичних конфліктів на формування стереотипних образів ісламу порушується у працях М.Батунського, Л.Гатагової, А.Малашенка.³⁶⁸ Проблема медіатизації стереотипів розробляється у працях П.Александрова, З.Гакаєва, С. Кусової-Чухо,

³⁶⁸ Див.: Батунский М.А. Россия и ислам. Соч. в 3-х тт. / М. А. Батунский. — М. : Прогресс-Традиция, 2003. — Т. II. — 256 с.; Гатагова Л. Между страхом и ненавистью: исламофобия в России / Л. Гатагова // Родина. — 2006. — № 6. — С. 27-31; Малашенко А. Каким нам видится ислам / А. Малашенко // Россия в глобальной политике. — 2006. — Т.4, № 5. — С. 116-129.

В.Слінчук, Х.Ях'я.³⁶⁹ Серед вітчизняних розвідок, присвячених проблематиці етнорелігійних стереотипів – праці С.Аледінової, О.Галенка, І.Дзюби.³⁷⁰

Сьогодні ми можемо спостерігати стереотипізацію ісламу, принаймні, у двох сферах: по-перше, у науковому дискурсі, деформованому ідеологічними та вузько-політичними конотаціями у сприйнятті ісламу; по-друге, у мас-медійному дискурсі, для якого характерним є поверхове й упереджене опрацювання ісламської тематики, що спричиняє помилкове тлумачення окремих постулатів та понять ісламу.

Найчастіше стереотипіювання відбувається на рівні оціночних кліше, які впливають на аксіологічну побудову ісламського наративу і поляризують сприйняття навіть зовні нейтральних текстів. Такими кліше є словосполучення «ісламський екстремізм», «ісламський тероризм», «ісламський фундаменталізм», «радикальний ісламізм» тощо. Найчастіше вони є результатом політичних спекуляцій для виправдання цілей вторгнення в ісламські країни. Це – гасла, які досить активно поширюються у глобалізованому інформаційному середовищі внаслідок некритичного засвоєння буденною свідомістю, яка зазвичай віддає перевагу спрощеним оціночним схемам замість безпосереднього досвіду опрацювання автентичних текстів. Некоректність наведених кліше полягає у штучному поєднанні інрелевантних понять, що призводить до ототожнення ісламу із засудженою ним традицією тероризму.³⁷¹ Циркуючи у текстах – від наукових до мас-медійних – вони створюють стереотипне уявлення про нібито природну налаштованість ісламу та мусульман на насильство та агресію. При цьому виникає «порочне коло»: мас-медійним твердженням про

³⁶⁹ Гакаев З.Ж. Этнические стереотипы в прессе (на примере освещения конфликта в Чечне): дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.07 / З.Ж. Гакаев. — М., 2003 — 221 с.; Кусова-Чуха С. Перед лицом кавказской национальности. Ксенофобия на телеэкране и газетных полосах / С.Кусова-Чуха // Журналистика и медиарынок. — 2004. — № 6. — [Электронный ресурс]. - Режим доступа к журн. : http://www.library.cjes.ru/online/?a=con&b_id=544; Слінчук В.В. Мовностилістичні засоби творення гендерних образів молоді (за матеріалами друкованих мас-медіа): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.08 / В.В. Слінчук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. — К., 2006. — 20 с.; Яхья Х. Ислам проклинает террор / Х. Яхья. — Астана: Культура Паблишинг. — 2002. — 105 с.

³⁷⁰ Аледінова С.Н. Исламський чинник у Криму // Актуальні питання масової комунікації. — вип. 3. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=book.index&book=31>; Галенко О.І. Тягар стереотипів / О.І. Галенко [Електронний ресурс]. — Режим доступу до тексту: www.cidct.org.ua/uk/publications/Panchuk/10.html; Дзюба І. Між культурою і політикою / Нац. ун-т «Києво-Могилян. Акад.», Центр європ. гуманіт. досліджень / І. Дзюба ; [ред. М. Петровський]. — К. : Сфера, 1998. — 372, [1] с. — (Бібліотека журналу «Дух і літера» / Редкол.: М. Рябчук та ін.).

³⁷¹ Тероризм тлумачиться мусульманами як фасад (шкода), що йде врозріз із вченням ісламу.

ісламський екстремізм легітимності надають ствердні наукові оцінки даного явища, які, своєю чергою, запозичують негативні словосполучення щодо ісламу з буденного дискурсу. У зв'язку з цим, безумовно позитивним моментом є прийнята Урядом Великої Британії ухвала називати ісламський тероризм «антиісламською діяльністю», а ісламських фанатиків – людьми, які «займаються антиісламською діяльністю»³⁷². Аналогічну пропозицію Президента Чеченської Республіки Рамзана Кадірова підтримав на зустрічі із главами північнокавказьких республік і мусульманських духовних лідерів у серпні 2009 року Президент Росії Д.Медведев, який закликав викоринити вираз «ісламський терорист». Утім, усталені некоректні словосполучення продовжують побутувати у медіасередовищі, а відтак зберігаються і у масовій свідомості, що може свідчити про ригідність і навіть резистентність ісламських стереотипів.

Як важливий чинник етнізації релігії і, відповідно, виникнення етнорелігійних стереотипів, слід зазначити «культурницький» підхід до релігійних форм, характерний для останніх радянських років. Суспільно-політичні дискусії другої половини 1980-х років розгорталися навколо співвідношення культури й моральних постулатів із релігійними доктринами. Останньою генерацією homo soveticus релігія сприймалась як одна із заборонених культурних форм. Через національну історію і культуру закладались уявлення про релігійні імперативи, дійсні і в нинішній час. Означений зв'язок і породив те, що не автентична віра, а історико-культурні форми, невіддільні від національного контексту, стали надійним засобом верифікації релігійної ідентичності. Усе, що на думку М.А.Жеребят'єва, уґрунтовувалось «архетипічними та археологічними реліктами» народу, сприймалося і сприймається як істинне, релігійне, поза яким – сфера бездуховного, псевдорелігійного.³⁷³

У контексті стереотипізації ісламу окремим пунктом стоїть ісламофобія – комплекс негативних стереотипних уявлень із послабленим когнітивним компонентом і підсиленою афективною складовою.

Термін «ісламофобія» почали широко застосовувати після публікації в 1997 році британським дослідницьким центром Runnymede Trust доповіді «Ісламофобія – виклик для всіх», де у вигляді характерних формул зображення ісламу в ЗМІ були наведені найбільш поширені стереотипи: ісламська культура є відсталою, статичною, ворожою до інакомислення, фундаменталістською, агресивною.

Ісламофобія є різновидом ксенофобії, яка виникає у масовій свідомості під впливом бінарної опозиції «Свій / Чужий», що спричиняє полярні оцінки

³⁷² Див.: Гудзик К. Церкви світу / К. Гудзик // День. — 2008. — № 11.

³⁷³ Жеребят'єв М.А. Российское общество и СМИ: формирование образа религии (взгляд социолога) : Материалы семинара «Свобода совести в правовом государстве: юридический и информационный аспекты» (Суздаль, 19-22 апреля 2000 г.) [электронный ресурс] / М.А.Жеребят'єв. — Режим доступа к тексту : <http://www.rlinfo.ru/projects/suzdal>.

своєї та зовнішньої етнорелігійних груп. Спектр суспільних реакцій, викликаних ісламофобією, коливається від проявів неприхованої агресії до критики й зневажливого ставлення щодо мусульман у мас-медіа та повсякденному спілкуванні.

Термін «ісламофобія» інтегрує, принаймні, два різновиди страхів, які недиференційовано постають у масовій свідомості – «страх перед ісламом» і «страх перед ісламізмом» (ісламізм – сукупність напрямів застосування гасел ісламу в спекулятивних цілях). При цьому друга фобія, внаслідок некоректних і певною мірою непрофесійних виступів журналістів та політиків, постійно каталізує в глобальному інформаційному середовищі першу фобію. Адже зчеплення таких смислообразів, як «іслам» та «тероризм», «іслам» та «насильство», «іслам» та «війна» є досить поширеним у медіаполітичній сфері.

Активізації ісламофобії³⁷⁴ на всіх рівнях соціальної ієрархії сприяв соціокультурний клімат пострадянських країн. Суспільство, яке тривалий час не дотримувалося релігійних норм як у світогляді, так і в побуті, недовірливо і навіть вороже ставилося до тих, хто здійснював релігійні практики. Тим більше, що носії релігії були «іншими» за етнічною ознакою. Певною мірою тут далася взнаки радянська традиція переміщення акцентів з «релігійних пережитків» на національну приналежність. На нашу думку, ісламського спрямування ксенофобія набула саме тому, що мусульмани були зовнішньою етнорелігійною групою. А саме – в полі напруженості між ін- та аутгрупами, що, до того ж, є контактними, відбувається найбільш активне стереотипотворення, яке ґрунтується на відповідних забобонах³⁷⁵. Серед соціально-політичних чинників ісламофобії варто назвати репатріацію кримських татар і пов'язані з нею земельні проблеми на півострові. І хоча кримські татари складають спільноту, організовану швидше за принципом етнічної, а не релігійної приналежності, іслам як провідний чинник ідентичності, розглядається не лише його носіями, але й немусульманським оточенням. Інтерв'ю з лідерами кримсько-татарського народу, матеріали Інтернет-форумів дають змогу переконатися, що за останнє десятиліття іслам став однією з найважливіших тем публічної дискусії у кримсько-татарському суспільстві. Зокрема, це можна пояснити тим, що візії кримсько-татарської політичної еліти щодо майбуття півострова значною мірою ґрунтуються на образі «колишнього Криму», значне місце в якому посідав іслам.

³⁷⁴ Страх – негативна соціальна емоція – поглинає здатність індивідів до осмислення реалій і спирається на факти лише у тій мірі і в тих випадках, в яких вони його виправдовують і підтримують.

³⁷⁵ «Внутрішня» ксенофобія невіддільна від «зовнішньої». Але, приміром, антиамериканізм принципово відрізняється від ісламофобії. Американців не бояться, їхні побутові стереотипи намагаються наслідувати, їм заздрають. Дослідники вважають, що в такий спосіб реалізується національний комплекс неповноцінності.

Часто вживаним прийомом стереотипотворення тут є так зване «наклеювання ярликів» («В Україні теж є своє потенційне Косово» (Українська правда. — 2008. — 20 лютого); «У Криму може бути друга Чечня» (Газета по-українськи. — 2007. — 17 грудня)), яке скеровує процес оцінювання подій масовою свідомістю шляхом апелювання до прецедентних фактів та явищ. Ярлик, як засіб дискредитації окремої людини чи цілої етнорелігійної групи, діє за допомогою спрощеної дефініції, яка наголошує на одній характерній ознаці. Ця ознака нівелює багатогранність поняття, звужує його зміст, програмує певне сприйняття. «Сюжети нинішніх інформаційних вкидань витримано здебільшого в єдиній тональності, — зазначає М. Семена, — це хроніка процесу поглиблення протиріч між «слов'янським і татарським населенням», з огляду на «неабияке поширення радикальних ісламістських течій у Криму», «розквіт у Криму вахабізму», «перманентні акції протесту кримських татар», «сприяння з боку кримських татар розміщенню баз чеченських терористів», «безвладдя на півострові» тощо».³⁷⁶ Таким чином, у масову свідомість наполегливо втілюється уявлення про нібито непримиренні етнічні та релігійні суперечності між слов'янською більшістю півострова і кримськими татарами, що є інваріантною основою для формування конфліктогенних стереотипів про кримський іслам.

Непрямими, але досить впливовими чинниками ісламофобії в Україні є медіапрезентація чеченської війни російськими та проросійськими ЗМІ, расистська інтерпретація подій 11 вересня у США та інших терактів, штучно пов'язаних з ісламом.

Власне, у світовому медійному «порядку денному» тема ісламофобії по-справжньому затвердилась після терактів 11 вересня, що викликали поступову ревізію відносин США й ісламського світу. Саудівська преса того часу відзначала «люті нападки США на Королівство через можливу присутність прихильників «Аль-Каїди» й обвинувачення у фінансуванні тероризму». Формула ісламофобії була втілена у несправедливих переслідуваннях мусульман, в яких ісламська світова громада, доводячи свою непричетність до терактів, звинувачувала Захід.

Офіційний український медіадискурс стосовно оцінки подій 11 вересня є відлунням загальноновизнаної у глобалізованому західному медіасередовищі американської версії висвітлення теракту. Дана версія розглядається вітчизняними медіа як результат офіційного консенсусу щодо подій. Приміром, видання «День» публікує точку зору Річарда Н.Хааса — колишнього директора відділу стратегічного планування держдепартаменту США, який, у дусі лозунгів адміністрації Дж. Буша, закликає «сприяти розвитку демократії», «позбавити тероризм законності», «розрізнявати існуючих і потенційних терористів, існуючих терористів потрібно зупиняти

³⁷⁶ Див.: Семена М. Френсіс Фукуяма і кримський інформаційний простір / М. Семена // Кримські студії. — 2007. — № 1-2. — С. 28-36.

раніше, ніж вони встигнуть щось скоїти».³⁷⁷ Щодо місцезнаходження «потенційних терористів», то тут экс-директор не має жодних сумнів: «Ірак виробляє нове покоління досвідчених терористів так само, як це відбувалось в Афганістані два десятки років тому».³⁷⁸ Цілком очевидно, що відправною точкою для оприлюднення американського бачення світу після «чорного вівторка» стає негативний ісламський стереотип. Він виконує роль легітимної платформи для розпочатих США бойових дій проти Афганістану.

Вітчизняний медіадискурс навколо ісламського стереотипу вибудовується також із застосуванням кліше з радянського періоду – «моджахеди», «душмани». Його прецедентність обумовлюється досвідом знайомства із так званим «гніздом тероризму» – Афганістаном. У медіа знов з'являються спогади воїнів-афганців, які аналізують специфіку ведення війни у цій країні, трапляються навіть нотки співчуття «багатостраждальному народові». І хоча дії Радянського Союзу розцінюються як стратегічна поразка, як помилкове намагання вирішити «невоєнні проблеми» воєнними засобами, це «когнітивне правило» не спрацьовує у випадку з оцінкою американських бойових операцій.

Медійний стереотип виявляється сильнішим за особистий досвід. І тому в медіа домінують твердження, співзвучні пафосу офіційної версії: «США, підтримані союзниками, прийняли виклик, і війна почалася. Війна незвичайна – найпотужніша в світі коаліція держав воює не з державою, а зі специфічним явищем, названим міжнародним тероризмом, і з тими, хто йому сприяє».³⁷⁹

Громадський інтерес до особи терориста № 1 Усами бен Ладена та його найманців у різних країнах спричиняється до публікації вітчизняними медіа цілої низки життєписів терористів. Настанова на сприйняття «патріарха тероризму» ґрунтується досить щільним когнітивним базисом, утвореним прецедентами історії та їх психоаналітичним тлумаченням. Реципієнт сприймає бен Ладена в контексті цілого сонму тиранів зі світовим ім'ям – Калігули, Чингісхану, Івана Грозного, Гітлера, Сталіна, Садама Хусейна.

В тиражованих медіа «типових» історіях рекрутів «Аль-Каїди» виокремлюються принаймні два полярні стереотипи «ісламського смертника». Стереотип, поширений до подій 11 вересня: «юнак або підліток без роботи, без освіти, без перспектив і надій на майбутнє, спокушений обіцянками негайно опинитись в обіймах райських дів, якщо зафіксує кілька брусків з динамітом навколо своєї талії і натисне кнопку...».³⁸⁰ Він активно підтримувався візуальним рядом – шаржованими зображеннями терористів з упізнаванною ісламською атрибутикою. Після «чорного вівторка» у

³⁷⁷ Хаас Р.Н. Перегляд тероризму й антитерористичної діяльності / Р.Н.Хаас // День. — 2006. — № 136.

³⁷⁸ Там само.

³⁷⁹ Поляков Л. Військовий вимір антитерористичної операції // ДТ. — 2001. — № 40.

³⁸⁰ Шредер Р. Архітектор // ДТ. — 2002. — № 12.

глобалізованому світі іронічно-зневажливе ставлення до терористів поступово зникає. З огляду на розмах і підготовленість операції, ЗМК підвищують їхній соціальний статус. Смертник постає як особа привілейованого походження, із достойною освітою й високим інтелектом.

Річниця сумнозвісних подій 11 вересня у виданні «Дзеркало тижня» позначена таким «сприйняттям» ісламського світу: «...Першими від імені ісламу «заговорили» терористи. Вони запропонували своє бачення початку розмови, втіливши давнє невротичне бачення американської культури... Хто сказав перше слово – так і лишилось за кадром... Та це й неважливо для сценарію, хто сказав – сам ісламський світ або хтось постарався від його імені. І до останнього часу цілком гуманне співтовариство дійсно іншими очима подивилося на ісламський світ і навіть не стільки на світ, скільки на іслам і на фігуру мусульманина. Подивилося злякано й агресивно. Воно відчуло, що не варто чекати якихось «незаперечних доказів» мусульманської участі (а хто ж ще?). І якщо є хоч найменша можливість того, що новий Карабас-Барабас звив гніздо в одній із ісламських країн, то хай там усе перетвориться на попіл - можливо потраплять у страховисько».³⁸¹

Тут ми спостерігаємо жорсткий, безкомпромісний когнітивний процес, у результаті якого сенс ще одного явища входить до картини світу, яка історично склалась, і стає її елементом, «позначеним» уже наявним у цій картині сенсом. Отже, розроблена система стереотипів дає «надійні» оціночні критерії для конвекційно-автоматичного сприйняття своїх та інокультурних явищ. Саме тому стереотипи перешкоджають діалогові культур і позбавляють ідею комунікаційного консенсусу позитивної перспективи.

Таким чином, специфіка медіадискурсу, утвореного вітчизняними ЗМК стосовно подій 11 вересня і актуальних у цьому контексті складних етнорелігійних питань, певною мірою обумовлювалась чинником стереотипізації. По-перше, не можна не визнати, що на спосіб висвітлення реалій впливали офіційні американські авто- та гетеростереотипи, установочний елемент яких мав чітко виражену конфліктогенну спрямованість. Досить згадати запропонований читачам «Дня» проект «Синдикат». У конформності американській позиції можна також дорікнути електронним ЗМІ. За свідченням експерта з питань ЗМІ й PR С.Дацюка, телеканали, які висвітлювали теракт, дуже легко «піддавались» тим значенням і змісту, які їм пропонували ЗМІ Америки та Європи. Симптоматично, що після подій 11 вересня із відповідними повідомленнями в ефір вийшли всього два канали «Інтер» та ICTV, після початку бойових дій Америки проти Афганістану до них долучився «1+1». Інші канали поводитися так, нібито нічого не сталося.

По-друге, медійна картина світу, яка утворювалась вітчизняними медіа після «чорного вівторка», опосередковувалась також стереотипами, які

³⁸¹ Щоткіна К. Проект «Чужий-11», чи Про що мовчить ісламський світ? // ДТ. — 2002. — № 35.

інверсували реальність, містили однобічні негативні оцінки внаслідок недостатньої обізнаності журналістів в етнорелігійних питаннях.

По-третє, у вітчизняному медіадискурсі з'являлися також позитивні уявлення щодо ісламу, які, щоправда, сусідили із негативними стереотипами, появу яких у позитивних контекстах можна пояснити вкоріненістю етнорелігійних стереотипів у сфері колективного безсвідомого, дією генетичної пам'яті всупереч контролюючій функції свідомості. Так, у статті В.Бондаренко «Хорошу релігію придумали індуси» представлено цілком позитивний погляд на релігію як на соціальний інститут із гуманістичним потенціалом. Як парадоксальне, проте вмотивоване впливовою на той час настановою, постає у тексті таке твердження: «Галіби оголосили Америці джихад, американці, перехрестившись, відповіли тим самим...».³⁸² Воно віддзеркалює ті конотативні значення, які виникли у суспільстві внаслідок інтеграції релігії із політикою, релігії із насильством. Маємо випадок, коли конотації поглинають денотативне значення, що спричиняє активізацію стереотипу, його вплив на когнітивну активність журналіста.

Соціальні функції стереотипів, які опосередковували мас-медійне висвітлення, а відтак і сприйняття масовою свідомістю подій «чорного вівторка» значною мірою відповідають уявленням Г.Теджфела, які він висловив щодо стереотипів ще на початку 80-х років. Йдеться про функції:

- пояснення існуючих відносин між групами, в тому числі й пошуку причин складних і трагічних соціальних подій;
- виправдання існуючих міжгрупових відносин, приміром дій, які чиняться або плануються стосовно зовнішніх груп.³⁸³

На нашу думку, до означених функцій слід додати ще одну – адаптаційну функцію стереотипізації, спрямовану на масову свідомість, яка була шокована незвичайністю і жорстокістю подій і поза дією прецедентних формальних та змістовних елементів нездатна була сприймати те, що відбувається. Адаптаційний потенціал мали виявлені нами у тогочасному медіадискурсі стереотипні уявлення про «змову сильних світу цього», «зіткнення християнського та ісламського світів», «зіткнення цивілізацій», «всесвітньої анархії», «плоди глобалізації». Крім останнього, всі наведені уявлення містять архетипічний складник, який, власне, й адаптує масову свідомість до нового, що викликає шок.

Актуалізуючи протистояння «Схід – Захід», ЗМК інверсують конститутивні для ісламу поняття. Найчастіше це відбувається із поняттям джихад³⁸⁴, який у світовому медійному контексті ототожнюється з тероризмом, що проголошується як природний атрибут ісламського світу.

³⁸² Бондаренко В. Хорошу релігію придумали індуси // ДТ. — 2002. — № 4.

³⁸³ Tajfel H., Fignent C., Billig M., Bundy R. Social categorization and intergroup behaviour // *Europ. J. Of Soc. Psychol.* — 1971. — № 1. — P. 149-177.

³⁸⁴ Комунікатори нехтують етимологією поняття, яке означає «сумлінність» на шляху до Бога.

Медіатизація тероризму відбувається шляхом вибудовування комунікаційного простору зі стереотипів, згідно з якими ісламській релігії активно приписуються уявлення про «священну війну». Наведемо декілька прикладів. У статті «Кавказький джихад-99»³⁸⁵ зустрічаємо такий вислів: «...очевидно, що сили, які протистоять федеральній владі на Північному Кавказі, свою основну ставку роблять на іслам, намагаючись представити свої дії як джихад, тобто війну з невірними». Співзвучною є думка відомого православного публіциста О.Кураєва: «У християнстві та ісламі існують різні концепції священної війни. Якщо в християнстві священна війна може бути тільки оборонною, то з погляду ісламу вища мета війни – це поширення ідей Корану по всьому світові, в тому ж числі й бойовими засобами» (BBC Russian. com).

На сайті News ru.com у рубриці «Теорія тероризму» знаходимо таке зауваження: «Специфіка ісламського тероризму багато в чому визначається особливостями ісламу як релігії. Коран проповідує мир серед «тих, хто увірував» (тобто мусульман), припускає мирне співіснування з невірними, але виправдовує винищення останніх, якщо вони виступають „ворогами Аллаха й мусульман”».

Таким чином, етнорелігійна аутгрупа категоризується як «Інший», що за значущими атрибутами протистоїть інгрупі. І справа тут «не в реальних якостях об'єкту стереотипізації, – зазначає Т.Рябова, характеризуючи процес вибудовування образу «Іншого», – а в загальних закономірностях конструювання своїх та Чужих».³⁸⁶ Ще більше загострює проблему І.Кон: «Соціальна природа етнічних стереотипів і реальні відносини етнічних груп залишаються в тіні. Упередження виявляється чимось позаісторичним і навряд чи взагалі переборним».³⁸⁷ Межі категорії «ісламський світ», за допомогою якої локалізується та ідентифікується «Інший», досить широкі, і це спрощує процедуру його гомогенізації.

Носії ісламської релігії сприймаються як гомеоморфні в усіх аспектах їхньої життєдіяльності. Саме в цьому виявляється така ознака стереотипу, як узагальнений, генералізований зміст, що, з точки зору економії когнітивних зусиль при сприйнятті іншої культури, є позитивним моментом. Водночас подібна гомогенізація неодмінно супроводжується редукцією в сприйнятті народів, що сповідують іслам. Вона є підґрунтям для поширення будь-яких одиничних досвідних чи позадосвідних уявлень на всіх носіїв даного віросповідання.

³⁸⁵ Богомоллов А. Кавказький джихад-99 // ДТ. — 1999. — № 38.

³⁸⁶ Рябова Т.Б. Стереотипы и стереотипизация как проблема гендерных исследований / Т.Б. Рябова // Личность. Культура. Общество. — 2003. — Т.V. — Вып.1-2 (15-16). — С. 120-139.

³⁸⁷ Кон И.С. Социологическая психология: избранные психологические труды / И.С. Кон — М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. — 560 с. — (Серия «Психологи отечества»).

У масову свідомість наполегливо втілюється думка про цілісність і однорідність «ісламського світу». Часто він постає навіть не як узагальнюючий образ, а як персоніфікація всього злого, ворожого й жорстокого у світі. «Так само, як не розділити комунізм, ленінсько-сталінські репресії і дикість та жорстокість, з якими було знищено десятки мільйонів людей, – пише В.Каспрук у статті «На межі», – неможливо нині провести межу між ісламом та терористичним екстремістським рухом, уособленим і очолюваним „Аль-Каїдою”».³⁸⁸ У твердженні експлікується негативна установка, яка виявляється самодостатньою, адже когнітивний складник стереотипного уявлення тут повністю ігнорується, а на перший план висувається «соціальна емоція».

Побудова категоріального простору з концептів, які відбивають соціально обумовлені експектації суб'єктів стереотипізації, є встановленням владних відносин над «Іншим», який приречений на мовчання. Йому може бути дозволено говорити тільки у межах панівного медіадискурсу, згідно з тими концептами, якими він характеризується. У даному випадку, категоріальна модель Іншого складається з концептів «джихад» (як наступальна війна за віру), «фанатизм», «мракобісся», «екстремізм», «фундаменталізм», «тероризм» (семантичний ряд узятो з дискурсу вітчизняних та російських ЗМК).

У медіасередовищі з'являються похідні від даного стереотипу семантичні конструкції, які в непрямий спосіб вказують на причетність ісламу до означених звинувачень: «джихад проти незалежної преси»; «газовий джихад Ю.Тимошенко»; «нафтовий джихад»; «кінострічка компанії Walt Disney „Джихадисти в раю”»; «споживацький джихад», «Бушу від святої Русі – великий джихад». Доречно тут пригадати слова Дж.Франкла: «Руйнівна, викривлена сторона «людської природи», яку ми придушуємо в самих собі, зберігає свій вплив у житті «інших», роблячи їх тим самим не тільки нижчими за «нас», але й небезпечними для нас, для нашої культури, раси, релігії тощо».³⁸⁹

Отже, стереотипізація аутгрупи здійснюється як вид «символічного насильства» над нею. Голосу «Іншого» протистоїть потужний бастион стереотипів, які чинять «консервуючий» вплив на масову свідомість. Знання, яке існує в диспозиції «Ми – Вони», твердне, оскільки містить не тільки когнітивні компоненти, але й соціально обумовлені установки, які інтегруються у свідомість з дитинства.

В онтогенезі стереотип може привласнюватись індивідом поза врахуванням історичного контексту й незалежно від реального досвіду особистого спілкування із представниками того або іншого етносу. Саме тому не завжди виправдовує себе «контактна гіпотеза», згідно з якою

³⁸⁸ Каспрук В. На межі. // ДТ. – 2007. - № 28.

³⁸⁹ Франкл Дж. Неизведанное Я / Дж. Франкл ; [пер. с англ. И.Е.Киселевой]. — М. : Прогресс, 1998. — 246 с. — (Б-ка зарубежной психологии).

стереотипи руйнуються при отриманні інформації від іншої групи при позитивному міжперсональному контакті.

Для функціонування стереотипів масової свідомості характерно також посилення їхньої статичності в періоди політичної, соціокультурної чи економічної дестабілізації суспільства. Окрім того, на думку Г.Теджфела, «соціальні стереотипи стають більш виразними («вимовними») і ворожими, коли виникає соціальна напруженість між групами».³⁹⁰ З'являється «хибне коло»: глобалізація тероризму (до 800-2000 терактів на рік), прояви якого в західному медіадискурсі неодмінно пов'язуються з ісламом, посилює ригідність стереотипів та обумовлює нездатність масової свідомості до сприйняття нової інформації.

При погіршенні міжнаціональних відносин етнорелігійні стереотипи здобувають негативний афективний заряд, спостерігається зростання неадекватності й спрощеності їхнього когнітивного змісту, що, в свою чергу, сприяє втіленню установок у реальну поведінку (карикатурний скандал). Управлінню стереотипами перешкоджають і такі ініційовані Заходом ситуації міжрелігійної напруженості, як карикатурний скандал чи висловлювання Папи Римського Бенедикта XVI щодо ісламу. За таких умов носії стереотипів втрачають здатність сприймати об'єктивну фактографічну інформацію.

«Інший» у панівному медіадискурсі сприймається як той, що має постійно виправдовуватися, йому атрибууються нехарактерні семантичні конструкції.

Відомий ісламський дослідник Харун Ях'я у своїй роботі «Іслам проклинає терор» так висловлюється проти некоректного використання поняття «джихад»: «Застосування поняття джихаду стосовно до будь-яких форм насильства, спрямованих проти ні в чому невинних людей, тобто для описання терору, є великою несправедливістю й викривленням істини».³⁹¹

Можна наводити ще велику кількість спроб спростувати причетність ісламу до тероризму. Втім, в опосередкованій стереотипами соціальної перцепції реакція Іншого завжди виглядає як асиметрична.

Більше того, голос «Іншого» моделюється у ЗМК згідно зі стереотипними уявленнями, які складають умовно-рефлекторну конфігурацію автокультури, що обумовлює когнітивні та поведінкові процеси її носіїв. «Подання когось як «ворога» підкидає журналістам велику кількість політичних/етичних дилем», – слушно зазначає у книзі «Журналістська етика» Р.Кібл і ставить одне з найболючіших для медійної етики питань: «Якою мірою у домінуючому дискурсі медіа араби/фундаменталісти/терористи замінили комуністів на місці нових «ворогів» західної цивілізації?».³⁹²

³⁹⁰ Tajfel H. Social identity and intergroup relations. — Cambridge, Paris, 1982. — 423 p.

³⁹¹ Див.: Ях'я Х. Ислам проклинает террор / Х. Ях'я. — Астана. : Культура Паблишинг. — 2002. — 105 с.

³⁹² Див.: Кібл Р. Журналістська етика / Р. Кібл. — К.: б.в., 2007. — 188 с.

Праця Р.Кібла була написана до сумнозвісних подій 11 вересня, втім, постановка питання вражає своє актуальністю і водночас оприявнює більш давнє, аніж за відліком з «чорного вівторка», коріння медіатизації ісламського стереотипу. На думку Р.Кібла, відправною точкою для глобальної медійної легітимізації ісламського ворога стало падіння Берлінської стіни у 1989 році. Відтак стереотип ісламської загрози обумовлював погляд на всі події східного світу. «Зміцнення влади аятол в Ірані, посилення руху Талібан в Афганістані, збільшення влади президента Каддафі у Лівії, поширення партизанських вояків радикальної організації Хезболла на півдні Лівану та зростання впливу саудівського терориста, «бога війни» Усами бен Ладена» – усе це розглядалося ЗМК як локальні прояви глобальної ісламської агресії, спрямованої на Захід. Стереотип персоніфікувався у негативних героях голлівудських кінострічок, де злодіями неодмінно ставали уродженці Сходу, які втілювали жадібність, інтелектуальну недалекість та агресивність.

Антиісламські кліше, що, на думку медіа-критиків Е.Саїда та Р.Кабані, «глибоко в'їлися у домінуюче західне сприйняття світу», сприяли демонізації особи іракського лідера Саддама Хусейна, який змальовувався у західних медіа як «багдадський м'ясник», «новий Гітлер», «порочний варвар», «божевільний із манією величі». Зазначимо, що подібні конотації є ознакою семіотичного механізму расизму.

У сфері етнічної психології відомою є думка дослідників Г.Солдатової, Н.Лебедевої, в якій постає характерна для соціальної взаємодії закономірність: чим більш сприятливими є уявлення людини про власну етнічну належність, тим терпиміше вона ставиться до інших етносів і тим менш схематизованими й однозначними стають її уявлення про «чужих». «Позитивну етнічну ідентичність варто вважати основним конструктом, що сприяє збереженню ін- та міжгрупової гармонії, а також – позитивного особистісного самовідчуття», – зазначає Н.Лебедева.³⁹³ Втім, у міжетнічній взаємодії, яка відбувається сьогодні у глобалізованому інформаційному середовищі, каталізується впливом медіа-повідомлень та опосередковується соціально замовленими стереотипами, очевидними є інші закономірності.

Так, американській нації, яка розвивається на ґрунті позитивної етнічної ідентичності, ніщо не заважає вибудовувати негативний інверсований «східний стереотип», що стосується населення країн, так чи інакше причетних до світового тероризму. І навпаки, відсутність чітко окресленого, у деталях розробленого українського автостереотипу не веде до агресивної соціальної політики стосовно інших держав. Як бачимо, трансляція міжетнічних відносин у медійну площину позбавляє їх природних форм розвитку. Вона спотворює комунікацію між етнічними групами, узвичаєну на до-медійній стадії існування людства. Факти деструктивного

³⁹³ Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию : учеб. пособие / Н. М. Лебедева. — М. : «Ключ-С», 1999. — 224 с.

впливу ЗМІ на процес міжетнічної комунікації мають усвідомлюватися й нейтралізуватися на рівні офіційної медіаполітики.

Характерно, що найбільш часто стереотипи, які мають етноконфліктогенну спрямованість, зустрічаються у розділах кримінальної хроніки, в матеріалах, які порушують теми тероризму й міграції. Вони утворюються шляхом вибіркового увиразнення журналістами етнічної належності героїв кримінальних сюжетів. Мається на увазі вказування на національність злочинців-неукраїнців, що об'єктивно сприяє формуванню негативних стереотипних уявлень щодо «Інших» у масовій свідомості представників етнічної більшості. Таким чином, медійна категоризація соціальних явищ супроводжується етнізацією, коли проблеми, що лежать у політичній чи соціальній площині, розглядаються журналістами в контексті етнічних процесів. Досить часто в контексті криміналітету медіа також вибірково увиразнюють релігійну належність злочинців.

Етнічність, яка транслюється медіа до масової свідомості шляхом стереотипізації, може як інтегрувати, так і дезінтегрувати поліетнічне населення. Навіть одна публікація може викликати наростання напруженості й ворожості між проживаючими разом представниками різних етнічних груп («Перепоховання у Бахчисараї пороку кримсько-татарського діяча є профашистською акцією?» (Media.com.ua); «Кримські татари заблокували центр Сімферополя» (Газета по-українськи. — 2006. — № 48); «Курортників лякає „татарський фактор”» (Кримська правда. — 2008. — № 60).

Медійна стереотипізація відбувається шляхом поєднання етнонімів із негативними оціночними судженнями, що надає їм конфліктної спрямованості. Йдеться про часто вживані в мас-медіа сполучення «чеченські бандити», «чеченські бойовики», «афганські терористи» й безглузді з точки зору етнографії вирази «особи кавказької національності», «особи мусульманської національності», що, як правило, також з'являються в негативних або зневажливих контекстах.

Стереотипи активно вживаються у воєнному медіадискурсі, адже міжетнічні конфлікти й воєнні дії є каталізатором мовного вираження упереджень та установок, що існують у масовій свідомості. Через невелику кількість альтернативно орієнтованих джерел інформації при створенні новин про воєнні дії ЗМІ надають інформацію «з перших рук». Водночас саме медіа надають перші характеристики подій, які згодом можуть стати еталонними, пропонують ярлики для різних ситуацій та явищ дійсності, застосування яких може стати нормативним у журналістській практиці. Наприклад, бомбардування Югославії в 2000 р. в офіційному дискурсі та дискурсі преси називалися «запобіганням гуманітарної катастрофи», війна в Чеченській республіці – «антитерористичною операцією», «наведенням конституційного порядку». Розробляючи професійні орієнтири для журналістів, які висвітлюють збройні конфлікти, З.Ж.Гакаєв вказує на необхідність дотримання правил, що допоможуть уникнути формування інверсованих стереотипних уявлень щодо подій. Зокрема, він рекомендує

подавати інформацію про людей, залучених у конфлікт, як про індивідуумів, а не як про представників груп.³⁹⁴

Однією з типових форм трансляції негативних етнічних стереотипів й упереджених повсякденних типізацій Є.Хабенська називає медіатизацію уявлень, що стосуються узагальнення рис «національного» характеру або «культурних» особливостей способу життя й поведінки представників різних етнокультурних груп.³⁹⁵ Перші і певною мірою другі у ряді випадків служать фактором формування ксенофобії, негативних міжетнічних установок у масовій свідомості, сприяють загостренню взаємодії етнічної більшості із представниками іноетнічних груп.

Характерно, що формування у медіа ксенофобських установок найчастіше не є ознакою відповідної позиції конкретного медіа чи журналіста зокрема. Воно також не є наслідком державної медіаполітики. Адже інтолерантні висловлювання трапляються у цілком нейтральних текстах, що свідчить не про певний конфліктогенний намір, а про етнологічну некомпетентність та професійну некоректність журналістів.

Селективну типізацію соціальних об'єктів за етнічними ознаками можна пояснити також впливом примордіалістського тлумачення етносу, яке стало традиційним, оскільки тривалий час визначало підвалини національної політики Радянської держави. Принаймні, схожої точки зору дотримується Т.А. ван Дейк.³⁹⁶ Він вважає, що «властивості окремих осіб і подій приймаються за властивості всіх членів даної етнічної групи або всіх етнічно маркованих соціальних ситуацій» внаслідок перекрученого розуміння природи етнічності. «Примордіалізмом просякнута буденна свідомість людей», – пише С.Г.Кара-Мурза.³⁹⁷ А відтак даний підхід імпліцитно впливає і на спосіб сприйняття та інтерпретації етнічних та псевдоетнічних сюжетів у журналістських повідомленнях.

Псевдоетнічність виявляється в увиразненні етнічної належності негативно позначених персонажів або ситуацій у мас-медійному дискурсі («У США студент з Єгипту, заарештований разом з іншим учнем цього ж коледжу за підозрою у тероризмі, визнаний сьогодні винним» (Главред. — 2008. — 18 червня).

³⁹⁴ Гакаев З.Ж. Этнические стереотипы в прессе (на примере освещения конфликта в Чечне): дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.07 / З.Ж. Гакаев. — М., 2003 — 221 с.

³⁹⁵ Хабенская Е.О. Этнические стереотипы и ксенофобия в СМИ (по материалам мониторинга прессы столичного региона) [Электронный ресурс] / Е. О. Хабенская // Дневник Алтайской школы полит. исслед. — Барнаул, 2005. — № 21. — Режим доступа к тексту : <http://ashpi.asu.ru/studies/2005/hbnskja.html>

³⁹⁶ Див.: Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк ; [пер. с англ. яз. ; ред. В.И. Герасимова ; вступ. ст. Ю.Н. Караулова, В.В. Петрова]. — М. : Прогресс, 1989. — 312 с.

³⁹⁷ Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. — М.: Эксмо. — 2005. — 832 с.

Таким чином, через низьку безпосередню контактність з різними етносами індивіди отримують відповідну інформацію тільки через ЗМК (так зване бачення інших народів «через об'єktiv»), що абсолютизує їхнє значення у створенні, розповсюдженні та підтримці певних етнорелігійних стереотипів. Важливим завданням у сфері соціальної взаємодії і масово-комунікаційної практики у цьому зв'язку має стати виявлення генетичних та соціально-технологічних витоків етнорелігійних стереотипів, особливо тих, що мають негативні індекси, та керування ними шляхом здійснення відповідних когнітивних процедур. Йдеться, перш за все, про ті етнічні ауто- та гетеростереотипи, генезис яких піддається ретроспективному огляду. Цим твердженням ми приєднуємось до думки О.Галенка, який пов'язує появу окремих етнічних автостереотипів не з архаїчною міфологією, а з більш пізніми, соціально усвідомлюваними процесами національної консолідації.³⁹⁸ Адже в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів, які торкаються усіх шарів культури, особливо значущим стає самовизначення традиції.

Вміння побачити «Інших», зрозуміти їх мову є одним із істотних напрямків суспільної етики інформаційного майбуття. Саме тому гуманітарній експертизі мають бути піддані як цілеспрямована медіаполітика на рівні держави та окремих ЗМК, так і спосіб висвітлення етнорелігійної проблематики, обумовлений професійною некомпетентністю.

6. Інформаційна складова гуманітарної безпеки України в контексті світових ісламських процесів

Інформаційна цивілізація кардинально змінила коло комунікацій людини. Міжособистісна і групова комунікація поступилася в свій час комунікації організаційній, а тепер – вже домінує зовнішня комунікація. Її можливості, її вплив став не тільки глобальним, а й безмежним, точніше, вселенським. І усвідомлення цього стало сьогодні всезагальним. Ми, звичайно, розуміємо інформаційну цивілізацію як суспільство, в якому все більше робочого і вільного часу витрачається на виробництво та споживання інформації. Відтак церква і є, напевно, найдавнішою організацією, яка весь час свого існування займалася виробництвом і розповсюдженням інформації – переважно релігійної. Адже їй іманентні всі аспекти і можливості інформаційного суспільства. Тому в інформаційній цивілізації, котра формується, релігії, релігійним організаціям віднайдеться гідне місце.

Демократизація суспільства і лібералізація інформаційно-комунікативного простору України зробили його прозорим для функціонування організацій релігійного спрямування різної орієнтації. Дуже

³⁹⁸ Галенко О.І. Тягар стереотипів / О.І. Галенко [електронний ресурс]. — Режим доступу до тексту: www.cidct.org.ua/uk/publications/Panchuk/10.html.